

ชนบทที่เปลี่ยนผ่านและการปรับตัวในการดำรงชีพของ เกษตรกร: กรณีศึกษา “ชุมชนเกษตรกรรม” ที่ จ.นครปฐม¹

ปริญทร์ นาคสิงห์
กังสดาล เขาวัววัฒนกุล
ชลิตา บัณจุวงศ์
อังกูร หงษ์คณานุกเคราะห์

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
Email: fsocprn@ku.ac.th

¹ บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งงานวิจัย เรื่อง ชนบทที่เปลี่ยนผ่านและการปรับตัวในการดำรงชีพของเกษตรกร: กรณีศึกษาเกษตรกรอำเภอดอนตูม จังหวัดนครปฐม โดยได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทคัดย่อ

งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งศึกษาถึงลักษณะ ทิศทาง และปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจของชนบทที่ส่งผลต่อการดำรงชีพและการปรับตัวของเกษตรกร ตลอดจนปัจจัยเชิงโครงสร้างที่เกี่ยวข้อง โดยใช้กรณีศึกษาบ้านข้างคลอง (ชื่อสมมุติ) จ.นครปฐม ซึ่งเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่อยู่ไม่ไกลจากชานเมืองกรุงเทพมหานครมากนัก งานวิจัยชิ้นนี้ใช้ทั้งระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณประกอบกัน

ผลการศึกษาพบว่า แม้บ้านข้างคลองดูเหมือนจะเป็นชุมชนเกษตรกรรม มีการเพาะปลูกที่หลากหลาย อีกทั้งยังมีกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ที่เข้มแข็งและมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับในระดับประเทศ แต่คนส่วนใหญ่ของบ้านข้างคลองกลับดำรงชีพด้วยอาชีพนอกภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมและการรับจ้างทั่วไป ทั้งนี้ ผู้ประกอบอาชีพทั้งในและนอกภาคเกษตรส่วนใหญ่ต่างมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ไม่สู้ดีนัก เนื่องจากต้องเผชิญกับปัญหาและความเสี่ยงในหลายๆ ด้าน โดยการปรับตัวของคนแต่ละกลุ่มจะนำมาซึ่งความมั่นคงในชีวิตได้มากน้อยแค่ไหนก็ขึ้นอยู่กับเศรษฐกิจและสังคมที่มีต่างกันมาแต่เดิม ขณะที่นโยบายและโครงการพัฒนาของรัฐที่เข้ามาในพื้นที่มีบทบาทอย่างมากต่อศักยภาพในการปรับตัว

ผลการวิจัยนำมาสู่ข้อเสนอแนะที่ว่านโยบายและโครงการพัฒนาที่ไม่จำกัดเฉพาะแต่ในด้านการเกษตร ไม่กระจุกตัวอยู่เฉพาะแต่ในคนบางกลุ่ม และที่หันมาให้ความสำคัญกับกลุ่มแรงงานรับจ้างไร้ที่ดินที่มีฐานะยากจน จะมีส่วนอย่างสำคัญในการเสริมสร้างมั่นคงและยั่งยืนให้แก่ชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวบ้านข้างคลอง

คำสำคัญ: การเปลี่ยนแปลงชนบท, การปรับตัวในการดำรงชีพ, ชุมชนเกษตรกรรม

**Rural Transformation and Livelihood Adaptations:
A Case Study of Villagers in an “Agricultural
Community” in Nakhon Pathom, Thailand.²**

**Purin Naksing
Kangsadan Chawathanakun
Chalita Bundhuwong
Angkoon Hongkananukraw**

Department of Sociology and
Anthropology, Faculty of Social Sciences,
Kasetsart University
Email: fsocprn@ku.ac.th

² This research article is part of research project titled “Rural Transformation and Livelihood Adaptations: A Case Study of Farmers in Don Toom, Nakhon Pathom” funded by Faculty of Social Sciences, Kasetsart University.

Abstract

This paper studies aspects, directions, and factors-both individual and structural - related to economic change in rural area affecting livelihood adaptation of villagers. The research was conducted in an “agricultural community”, *Ban Kang Klong*, which is a village in Nakhon Pathom province, not very far from suburb of Bangkok to the west. The research utilized mixed methods both qualitative tools and quantitative tools.

Although *Ban Kang Klong* seems to be an “agricultural community” with varieties of cultivation as well as an active organic farming group which is nationally famous, most villagers make living with non-agricultural occupations, mostly as labors in industrial factories and as general labors. Most villagers - both in farming and non-farming sector – have a rather poor economic status and have to face several problems and risks. Each group of people has different potential of livelihood adaptations to gain stable position depending on their social and economic backgrounds. At the same time state’s policies and development projects approaching into the village play important role in villagers’ potential of adaptation. This finding leads to the suggestion that policies and development projects, which are not limited to promoting agriculture and not clustered to only some groups as well as which pay attention to poor landless laborers – should be very important to promote stability and sustainability of economic life of *Ban Kang Klong* villagers.

Keywords: rural transformation, livelihood adaptations, agricultural community

บทนำ

ในช่วงกว่าทศวรรษที่ผ่านมา การผลิตความรู้และการนำเสนอภาพชุมชนชนบทและชีวิตเกษตรกรมีกว้างอยู่บนภาพเชิงอุดมคติ เน้นให้เห็นเฉพาะภาพวิถีชีวิตแบบพึ่งตนเอง บนฐานของการมองชนบทอย่างหยุดนิ่ง รวมทั้งยังคาดคั้นเอาอีกับคนชนบทด้วยว่าควรต้องปฏิบัติตัวตามอุดมคตินี้อย่างไร หากไม่สามารถทำตามได้ ถ้าไม่กลายเป็นผู้ไร้คุณธรรมศีลธรรม ก็มักถูกมองว่าเป็นเหยื่อที่อ่อนแอและไม่มีศักยภาพ ทั้งนี้ ความรู้และความเข้าใจเหล่านี้ได้ละเลยการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นจริงในชนบทและการต่อสู้ดิ้นรนของเกษตรกรท่ามกลางเงื่อนไขและข้อจำกัด

หลายทศวรรษมาแล้วที่รัฐบาลของประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ใช้การเพิ่มผลผลิตจากการเกษตรสมัยใหม่แบบเข้มข้นมาแก้ปัญหาความยากจน โดยได้รัฐได้ส่งเสริมการบุกเบิกตั้งถิ่นฐานในเขตป่าเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ยางพารา โกโก้ ปาล์มน้ำมัน และยูคาลิปตัส ควบคู่ไปกับการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตข้าวและพืชอาหาร อย่างไรก็ตามหลายประเทศเริ่มประสบปัญหาว่าไม่สามารถขยายพื้นที่การเกษตรได้อีกต่อไป เนื่องจากจำต้องรักษาพื้นที่ป่าเอาไว้ แต่พื้นที่เกษตรกรรมที่จำกัดก็ไม่ได้ทำให้ผลผลิตการเกษตรลดลง มีแต่จะเพิ่มขึ้นจากการเพิ่มรอบการผลิต (ตั้งในกรณีการปลูกข้าว) และจากการเพิ่มผลผลิตต่อหนึ่งหน่วยที่ดิน เช่นเดียวกับการเพิ่มขึ้นของผลผลิตปศุสัตว์ ประมง และเพาะเลี้ยงชายฝั่ง ทำให้ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยังคงมีสถานะเป็นผู้ผลิตสินค้าเกษตรสำคัญของตลาดโลก (De Koninck et al, 2012)

อย่างไรก็ดี ท่ามกลางความก้าวหน้าด้านเทคโนโลยีและผลผลิตที่เพิ่มขึ้น บทบาทของภาคเกษตรในฐานะแหล่งดูดซับแรงงานกลับมีน้อยลงเช่นกันกับสัดส่วนที่ลดลงอย่างมากของภาคเกษตรในผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (GDP) และในสัดส่วนของภาคการส่งออก ซึ่งบ่งบอกถึงกระบวนการลดความสำคัญของภาคเกษตร กระนั้น การเปลี่ยนแปลงในชนบทก็ไม่ได้เป็นไปในเส้นทางเดียว ที่มุ่งสู่กระบวนการลดความสำคัญของภาคเกษตร

(de-agrarianization) แต่สามารถเกิดขึ้นควบคู่ไปกับการที่การเกษตรกลับมามีความสำคัญอีกครั้ง (re-agrarianization) โดยที่การเกษตรที่กลับมาที่มีความแตกต่างอย่างมากกับการเกษตรในช่วงก่อนหน้า เพราะได้เกิดขึ้นในบริบทใหม่ๆ เช่น ระบบเกษตรพันธะสัญญา การเติบโตของตลาดสินค้าปลอดสารพิษและสินค้าท้องถิ่นชนิดใหม่ในตลาดท้องถิ่นที่ขยายตัว

อนึ่ง การเปลี่ยนแปลงชนบทและการปรับตัวเพื่อการดำรงชีพของเกษตรกรในพื้นที่ใกล้กรุงเทพฯ ดังกรณีหมู่บ้านข้างคลอง (ชื่อสมมุติ) ในจ.นครปฐม คุณจะมีคามซับซ้อนยิ่งขึ้น เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่างที่ซ้อนทับกันอยู่ ไม่ว่าจะเป็นความสับสนเนื่องจากการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ที่ใช้เทคโนโลยีแบบเข้มข้นที่เกษตรกรทำมาหลายทศวรรษแล้ว ขณะเดียวกันก็มีการผลิตทางการเกษตรในรูปแบบใหม่ ไม่ว่าจะเป็นในระบบเกษตรพันธะสัญญา หรือ ในระบบเกษตรอินทรีย์ นอกเหนือจากกลไกระบบตลาดแล้ว ยังมีภาคส่วนต่างๆ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ทั้งหน่วยงานรัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรภาคประชาสังคม ในขณะเดียวกันก็มีคนจำนวนไม่น้อยที่ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตร ทั้งที่เป็นแรงงานรับจ้างและมีอาชีพแบบคนชั้นกลาง เช่น รับราชการ ทำงานออฟฟิศ และที่ประกอบอาชีพค้าขาย ทั้งนี้ การเป็นพื้นที่ใกล้เมืองจะเป็นโอกาสสำหรับอาชีพนอกภาคเกษตร นอกจากนั้น ท่ามกลางความหลากหลายของอาชีพ บ้านข้างคลองมีทั้งครัวเรือนที่ปรับตัวจนมีสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่ดีขึ้น และครัวเรือนที่ยังคงมีชีวิตที่ยากลำบาก เพราะบางและยังไม่ได้รับประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงต่างๆ

บทความชิ้นนี้มาจากการศึกษาวิจัยผ่านกรณีศึกษาบ้านข้างคลอง เพื่อทำความเข้าใจลักษณะและทิศทางการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชนบทที่มีความหลากหลาย รวมทั้งมีการทำงานนอกภาคเกษตรมากด้วย ทั้งนี้ โดยจะเชื่อมโยงให้เห็นว่ามีบริบทในเชิงโครงสร้างหรือปัจจัยภายนอกอะไรที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงนี้บ้าง ไม่ว่าจะเป็นนโยบายรัฐข้อจำกัดเรื่องที่ดิน การสนับสนุนจากองค์กรภาคสังคม กลไกตลาด ฯลฯ ตลอดจนเพื่อทำความเข้าใจการปรับตัวและดิ้นรนในรูปแบบต่างๆ ของผู้คนเพื่อการดำรงชีวิตที่ดี รวมไปถึงปัจจัยและ

เงื่อนไขทั้งที่หนุนเสริมและเป็นข้อจำกัดในการปรับตัวดังกล่าว งานนี้อาศัยทั้งวิธีวิจัยเชิงคุณภาพและปริมาณ ประกอบด้วยการใช้แบบสอบถาม การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก การสังเกตการณ์ทั้งแบบมีส่วนร่วม และการจัดประชุมกลุ่มย่อย โดยใช้ระยะเวลาในการศึกษา 1 ปี (ช่วงกลางปี พ.ศ. 2558-2559)

การทบทวนวรรณกรรมว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงของชนบท

ในงานศึกษาของจามะรี เชียงทอง (2557) เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของชนบทชี้ว่า ปัจจุบันกว่าหนึ่งในสามของประชากรของประเทศไทยยังอาศัยอยู่ในชนบท แต่กระนั้นผลิตสินค้าเกษตรจากชนบทกลับมีแค่เพียงราวร้อยละ 12-15 ของรายได้ประชาชาติ ขณะที่สัดส่วนแรงงานในภาคเกษตรก็ลดลงอย่างต่อเนื่องและที่เหลืออยู่ก็เป็นแรงงานสูงวัยเสียส่วนใหญ่ ขณะที่ที่ดินทำกินที่มีขนาดเล็กและไม่มีเอกสารสิทธิยังคงเป็นปัญหาสำคัญสำหรับเกษตรกร แม้ในบางพื้นที่เกษตรกรที่มีที่ดินน้อยและไร้ที่ดินยังคงสามารถเช่าที่ดินทำการเกษตรได้จากคนที่เคลื่อนย้ายออกไปทำงานในภาคการผลิตอื่นๆ นอกจากนั้น แม้ว่าในภาพรวมคนในชนบทจะมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น คนจนในชนบทก็ยังมีไม่ต่ำกว่า 6 ล้านคน คนจนเหล่านี้แทรกตัวอยู่ในสภาพแวดล้อมที่แลดูเฟินๆ ว่ามีฐานะดี เช่น หมู่บ้านอยู่ติดถนนใหญ่ มีร้านค้าและโรงงาน ปลูกพืชเศรษฐกิจที่ราคาแพง โดยคนจนเหล่านี้มักเป็นแรงงานรับจ้างที่ไม่มีที่ดิน หรือคนชราที่ไม่มีอาชีพและไม่บุตรหลานดูแล ซึ่งมักเคยเป็นแรงงานรับจ้างที่ไม่มีที่ดินมาก่อน ขณะที่เกษตรกรยากจนก็ยังคงมีอยู่เป็นจำนวนมากจากความเสี่ยงในกระบวนการผลิตที่ล้มเหลว จากปัจจัยภัยธรรมชาติ และจากการแข่งขันของสินค้าเกษตรจากประเทศอื่นที่มีราคาถูกกว่าท่ามกลางการเปิดตลาดสินค้าเสรีอาเซียน นอกจากนั้นก็ยังมีปัญหาแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรที่ไม่มีการทำงานทุกวัน เนื่องจากสินค้าเกษตรเป็นกระบวนการผลิตตามฤดูกาล

จากสภาพการณ์ของชนบทที่เปลี่ยนไปข้างต้น นำมาสู่งานศึกษาที่เน้นถึงบทบาทที่ลดลงของภาคเกษตร Jonathan Rigg (2001; 2006) เสนอความคิดเรื่องกระบวนการลดความสำคัญลงของภาคเกษตร (deagrarianization) โดยชี้ว่าเป็นลักษณะเด่นของการเปลี่ยนแปลงของชนบทใน

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้น จึงไม่สามารถนิยามชนบทในภูมิภาคนี้ว่าเป็น “สังคมชาวนา” (peasant society) อนึ่ง การลดความสำคัญของภาคการเกษตรเห็นได้ชัดจากการเพิ่มขึ้นของชนบทที่มีชีวิตพึ่งพาอาชีพนอกภาคเกษตรมากกว่าในภาคเกษตร การอพยพและเคลื่อนย้ายแรงงานของพวกเขาเกิดขึ้นอย่างคึกคัก ทั้งนี้ การที่ดินถูกแบ่งให้เป็นผืนเล็กลงในคนรุ่นหลัง ทำให้การเกษตรมีขีดจำกัดในการดำรงชีพ ดังนั้น การเพิ่มความหลากหลายในการประกอบอาชีพจึงมีความสำคัญ นอกจากนี้การที่คนรุ่นใหม่มีการศึกษาสูงขึ้น และการที่มีการขยายตัวของเมืองและอุตสาหกรรมเข้ามาในเขตชนบท ก็ทำให้ช่องทางในการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรมีมากขึ้น เช่นเดียวกับการสามารถเข้าถึงยวดยานพาหนะอย่างมอเตอร์ไซค์หรือรถกระบะ ก็ทำให้ผู้คนมีโอกาทางเศรษฐกิจและสังคมนอกขอบเขตหมู่บ้านมากขึ้น ขณะเดียวกันแรงกดดันจากความสัมพันธ์เชิงชนชั้นของการผลิตทางการเกษตรและการถือครองที่ดินก็ลดน้อยลง ปรากฏการณ์นี้ก็นำมาสู่คำถามที่ Jonathan Rigg ตั้งว่า การเน้นพัฒนาแต่ด้านการเกษตรและการปฏิรูปที่ดินอาจไม่ได้นำมาสู่การแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจได้มากเท่ากับการช่วยสนับสนุนให้คนได้ประกอบอาชีพที่ดินนอกภาคเกษตร โดยเฉพาะชนบทที่เป็นคนชายขอบ ซึ่งไม่มีที่ดินทำการเกษตรมาตั้งแต่รุ่นพ่อรุ่นแม่แล้ว

อย่างไรก็ดี การเปลี่ยนแปลงในชนบทไม่ได้มีแต่กระบวนการลดความสำคัญของภาคเกษตรเท่านั้น แต่ยังมีกระบวนการที่การเกษตรกลับมามีความสำคัญอีกครั้ง (re-agrarianization) ด้วย ดังในงานศึกษาชุมชนที่ อ.สทิงพระ จ.สงขลา โดย Peter Vandergeest (2012) ที่พบว่า ในรอบ 25 ปีที่ผ่านมา ชุมชนแห่งนี้ได้เปลี่ยนมา มีสภาพคล้ายชุมชนชานเมือง อาชีพการเกษตรถูกแทนที่ด้วยการเป็นแรงงานรับจ้างหรือทำงานประจำที่มีเงินเดือน ในชุมชนมี “คนชั้นกลางชนบท” เพิ่มขึ้น คนเหล่านี้มีอายุราว 25-40 ปี จบการศึกษาระดับปริญญาตรี มีอาชีพแบบชนชั้นกลาง เช่น ครู พยาบาล หรือทำธุรกิจส่วนตัว แต่ถึงกระนั้น Vandergeest พบว่า ยังมีผู้คนราวหนึ่ง 1 ใน 3 ของประชากรที่ยังคงทำเกษตร เช่น ทำเครื่องตีมาจากต้นตาลโตนด หรือปลูกผักขาย คนเหล่านี้มักเรียนจบแค่ชั้น ป.6 น่าสนใจว่าพวกเขาเคยทำงานเป็น

แรงงานไร้ฝีมือในโรงงานอุตสาหกรรมหรือทำงานรับจ้างก่อสร้างมาก่อนระยะหนึ่ง ก่อนจะตัดสินใจกลับมาทำการเกษตรที่บ้าน ด้วยเหตุผลหลายๆ ประการ ไม่ว่าจะเป็นเพราะช่วงจังหวะชีวิต (stage-of-life choice) เช่น เมื่อแต่งงาน และมีลูกที่ไม่สะดวกที่จะทำงานในโรงงานหรือทำงานก่อสร้างอีกต่อไป หรือเพราะต้องการหลีกเลี่ยงการถูกขูดรีดแรงงาน หรือเพราะความเบื่อหน่ายต่อการเป็นแรงงานรับจ้างไร้ฝีมือ รวมทั้งมีบางรายที่กลับมาทำเกษตรโดยได้ปรับขนาดการลงทุนให้น้อยลง หลังจากขาดทุนมาจากการทำเกษตรที่ใช้ทุนและแรงงานเข้มข้น เช่น ทำนา กุ้ง ทำประมงเรืออวนลาก เป็นต้น

กระนั้นก็ตาม การทำเกษตรในปัจจุบันแตกต่างอย่างมากจากในช่วงก่อนหน้า อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2554) ได้ชี้ให้เห็นถึงการปรับโครงสร้างการผลิตทางการเกษตรมาสู่แบบที่ใช้ทุนเข้มข้น โดยเฉพาะเกษตรพันธะสัญญา รวมทั้งการที่ “ชาวนา” ได้เข้าสู่ยุคหลังการเป็นชาวนา ที่หมายถึงการเป็นชาวนาผู้ประกอบการ (agrarian entrepreneurs) เช่นเดียวกับ Vandergeest (2012) ที่ชี้ผ่านกรณีศึกษาของเขาว่า การหวนกลับมาทำการเกษตรได้เกิดขึ้นภายใต้บริบทใหม่ๆ เช่น การที่ผลผลิตทางการเกษตรบางอย่างเพิ่งจะกลายเป็นสินค้าชนิดใหม่ (newly commoditized products) ดังในกรณีผักปลอดสารพิษหรือสัตว์น้ำปลอดฟอร์มาลีนจากประมงชายฝั่งขนาดเล็ก สินค้าเหล่านี้เป็นที่ต้องการมากขึ้น ซึ่งนอกเหนือจากกระแสความนิยมและการส่งเสริมของรัฐแล้ว ความต้องการที่เพิ่มขึ้นยังเกิดจากการขยายตัวของตลาดท้องถิ่น อันเป็นผลมาจากที่ผู้คนจำนวนมากไม่ได้ทำเกษตรและไม่สามารถผลิตอาหารเองได้อีกต่อไป รวมทั้งการเพิ่มขึ้นของคนชั้นกลางในท้องถิ่นที่มีกำลังซื้อสูงขึ้น จึงจะเห็นได้ว่า การออกจากภาคเกษตรได้ช่วยทำให้การกลับเข้ามาสู่ภาคเกษตรมีมากขึ้น

น่าสนใจว่าในขณะที่การออกนอกภาคเกษตรและการอพยพแรงงานถูกมองจากฝ่ายที่เน้นคุณค่าของวิถีชีวิตแบบพึ่งตนเองว่าเป็นปัญหาหรือเป็นความเสี่ยง ท่ามกลางการขยายตัวของ การเคลื่อนย้ายแรงงาน มีงานศึกษาที่ชี้ว่าการอพยพแรงงานไม่ได้นำมาสู่การล่มสลายของครอบครัวและชุมชนแต่อย่างใด ในทางตรงข้าม การอพยพย้ายถิ่นกลับช่วยให้เครือข่ายความสัมพันธ์ทาง

เศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนและชุมชนยังคงอยู่แบบข้ามพื้นที่ (multi-sited household/community) ช่วยรักษามาตรฐานชีวิตความเป็นอยู่ของครัวเรือนและชุมชนเอาไว้ จนอาจกล่าวได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านคือ เศรษฐกิจเครือข่าย (a networked economy) ที่วางอยู่บนฐานของการเคลื่อนย้ายแรงงานและเครือข่ายที่เชื่อมโยงปฏิสัมพันธ์ระหว่างกิจกรรมทั้งในและนอกภาคเกษตร (Rigg and Salamanca 2012) เช่นเดียวกับที่ Nancy Lee Peluso et.al. (2012) ที่ศึกษาหมู่บ้านบนเกาะชวาในอินโดนีเซียที่ชี้ให้เห็นว่า แรงงานอพยพมีส่วนช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งของคนในชุมชนในการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรธรรมชาติ และช่วยทำให้ครัวเรือนมีทุนในการทำเกษตรเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตาม งานของจาเมรี เชียงทอง (2557) ก็ชี้ถึงความน่ากังวลไว้ว่า หากการอพยพไปทำงานนอกภาคเกษตรเกิดจากการที่เกษตรกรรายย่อยขายที่ดิน พวกเขา ก็จะไม่หวั่นไหวหากถูกเลิกจ้างจากการทำงานในภาคอุตสาหกรรม ทั้งนี้ การตัดสินใจขายที่ดินของเกษตรกรรายย่อยเกิดจากการที่ไม่สามารถสู้ต้นทุนค่าแรงที่สูงขึ้นเนื่องจากการขาดแคลนแรงงานได้ ส่งผลทำให้ราคาสินค้าเกษตรในประเทศมีแนวโน้มสูงขึ้นกว่าสินค้าเกษตรจากประเทศเพื่อนบ้าน สิ่งเหล่านี้นำมาสู่การกระจุกตัวของที่ดินที่หลุดจากมือของเกษตรกรรายย่อยมาสู่มือของบริษัทธุรกิจการเกษตร

การเปลี่ยนแปลงของชนบทตามที่กล่าวมา มีส่วนอย่างสำคัญในการเปลี่ยนแปลงตัวตนหรือชีวิตทางเศรษฐกิจของผู้คนในชนบทด้วย ในงานของอภิชาติ สถิตนิรามัย และคณะ (2556) ได้ชี้ถึงการเปลี่ยนแปลงของภาคการเกษตรในชนบทที่เปลี่ยนจากสังคมชาวนาอิสระรายย่อย มาสู่การเกษตรเชิงพาณิชย์อย่างเต็มรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นผู้ผลิตอิสระหรือผู้ผลิตในระบบเกษตรพันธะสัญญา เกษตรกรเหล่านี้จึงมีวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในการประกอบกิจการไม่แตกต่างไปจากผู้ประกอบการทางธุรกิจในภาคการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมหรือธุรกิจบริการอื่นๆ รวมทั้งมีแบบแผนการบริโภคสินค้าคงทนไม่ต่างจากคนในเมือง งานวิจัยชิ้นนี้ยังได้เชื่อมโยงการเปลี่ยนแปลงของภาคการเกษตรกับการเกิดขึ้นของ “ชนชั้นกลางระดับล่าง” ของคนในชนบท ที่ไม่ใช่กลุ่มคนที่ยากที่สุดในประเทศไทย แต่อย่างไรก็ดี เมื่อเปรียบเทียบกับชนชั้น

กลางเดิม “ชนชั้นกลางระดับล่าง” นี้ก็ยังจนกว่ามากทั้งด้านรายได้ ทรัพย์สิน ฐานะทางสังคม อาชีพ และการศึกษา อีกทั้งคนกลุ่มนี้ยังมีความคาดหวังและ ต้องการนโยบายจากรัฐที่มีลักษณะเฉพาะของตนเองแตกต่างจากประโยชน์ของ ชนชั้นกลางเก่า (อภิชาติ สถิตนิรามัย และคณะ 2556)

เช่นเดียวกับงานของ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2559) ที่ชี้ว่า ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องไม่ต่ำกว่า 20 ปี ได้เปลี่ยน ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่เคยเป็นชาวไร่นามาสู่การเป็นผู้ประกอบการ (entrepreneur) ในหลายระดับ แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจะเบียด ขับให้ชาวบ้านจำนวนหนึ่งกลายเป็นผู้ขายแรงงานก็ตาม อรรถจักร์ แบ่งประเภท ของการเปลี่ยนแปลงไปสู่การเป็นผู้ประกอบการของคนชนบทในระดับชุมชน ท้องถิ่น ไว้ดังนี้ 1) ผู้จัดการนา/ผู้ประกอบการนา (เจ้าของที่นาที่เปลี่ยนตัวเอง ไปสู่การเป็น “ผู้จัดการนา” เพราะใช้การจ้างทุกขั้นตอน) 2) ผู้ประกอบการไร่/ สวน (การเพาะปลูก/สร้างสวนในพื้นที่ที่ใหญ่ขึ้น และใช้แรงงานรับจ้างเกือบ ทั้งหมด) 3) ผู้ประกอบการในฐานะผู้รับช่วงสัญญาในระบบเกษตรพันธะสัญญา 4) ผู้ประกอบการ “เร่” ขายสินค้าต่างๆ ในเขตเมือง และ 5) ผู้ประกอบการใน ตลาดรูปแบบใหม่ เช่น ร้านอินเทอร์เน็ต ร้านกาแฟ ร้านชาในตำบล ทั้งนี้ การ กลายเป็นผู้ประกอบการในชนบทมีธรรมชาติเช่นเดียวกับผู้ประกอบการ สมัยใหม่ทั้งหลายคือ มีกำไรเป็นแรงจูงใจในการประกอบการ มีการประกอบ สร้างผลิตภัณฑ์ใหม่ๆ เข้าสู่ตลาดอยู่เสมอ และมีความสามารถเป็นผู้รับความ เสี่ยงทางเศรษฐกิจและบริหารจัดการความเสี่ยง

จากงานศึกษาชิ้นต่างๆ ที่ยกมาข้างต้น ได้แสดงให้เห็นว่า การ เปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในภาคการเกษตร แม้ในแง่หนึ่งจะหมายถึงการเป็นเกษตรกร ในเชิงพาณิชย์อย่างเต็มรูปแบบ ซึ่งเกษตรกรได้ก้าวเข้าสู่การเป็น “ผู้ประกอบการ” มากขึ้น แต่กระนั้น ภาคเกษตรก็ดูจะมีข้อจำกัดยิ่งขึ้นในการ เป็นแหล่งรายได้หลักเพื่อการเลี้ยงชีพของเกษตรกรส่วนมาก เนื่องจากการลดลง ของที่ดินเพาะปลูกและความเสี่ยงในเรื่องผลผลิตและราคาผลผลิต ขณะที่ดู เหมือนว่าผู้มีฐานะดีกว่าจะสามารถปรับตัวในการทำเกษตรได้ดี ทั้งในแง่การ

เพิ่มพื้นที่การเพาะปลูกและการใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีสมัยใหม่ ความเปลี่ยนแปลงที่วุ่นนำมาสู่ทั้งภาวะของการลดความสำคัญลงของภาคเกษตร (de-agrarianization) และภาวะที่การเกษตรยังคงมีความสำคัญหรือกลับมามีความสำคัญอีกครั้ง (re-agrarianization) ทั้งนี้ บทความชิ้นนี้ได้อาศัยมุมมองต่อการเปลี่ยนแปลงชนบทจากงานศึกษาต่างๆ ที่ยกมาในการทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงของบ้านข้างคลอง รวมถึงการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของชาวบ้านข้างคลองแต่ละกลุ่ม ซึ่งมีทุนและมีสถานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกัน ตลอดจนการพิจารณาว่า นโยบายหรือโครงการพัฒนาของหน่วยงานต่างๆ ที่เข้ามาในพื้นที่มีส่วนช่วยสนับสนุนและส่งเสริมการปรับตัวเพื่อการมีคุณภาพชีวิตที่ดีของชาวบ้านข้างคลองได้หรือไม่อย่างไร

สภาพทั่วไปของบ้านข้างคลองและผู้คน

บ้านข้างคลอง จ.นครปฐม ตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเป็นพื้นที่การเกษตรสำคัญในภูมิภาคตะวันตกของประเทศ พื้นที่ส่วนใหญ่ในแถบนี้เป็นที่นา โดยมีที่ดินบางส่วนถูกใช้ปลูกพืชผักและไม้ดอกต่างๆ เพื่อขาย

บ้านข้างคลองมีขนาด 240 ครัวเรือน จากการสำรวจเชิงปริมาณจาก 111 ครัวเรือน (หรือร้อยละ 46.25 ของประชากรทั้งหมด) ของคณะผู้วิจัย ในช่วงเดือนเมษายน 2558 พบว่ากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ (ร้อยละ 72.9) อยู่ในวัยกลางคนหรือมีอายุตั้งแต่ 41 ปีขึ้นไป ส่วนใหญ่จบการศึกษาสูงสุดระดับประถมศึกษา มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่จบระดับมัธยมต้นและมัธยมปลาย/ปวช. ซึ่งแตกต่างจากสมาชิกในรุ่นลูกหลาน ที่ส่วนใหญ่จบการศึกษาสูงสุดระดับมัธยมปลาย/ปวช. และจำนวนไม่น้อยจบการศึกษาสูงสุดระดับปริญญาตรีหรือสูงกว่า ในส่วนของรายได้ กลุ่มตัวอย่างมีรายได้เฉลี่ยส่วนตัว 7,140.78 บาทต่อเดือน และมีรายได้เฉลี่ยของครอบครัว 14,950.47 บาทต่อเดือน ซึ่งต่ำกว่าค่าเฉลี่ยรายได้ของประชากรไทยที่เท่ากับ 8,127.10 บาท และรายได้เฉลี่ยครัวเรือนของประชากรไทยที่เท่ากับ 25,194.00 บาท ในด้านการถือครองที่ดิน พบว่า กลุ่มตัวอย่างเกือบทั้งหมดถือครองเป็นเจ้าของที่ดินบ้านพักอาศัย ซึ่งปัจจุบัน (ร้อยละ 98.2) ที่ดินเหล่านี้เป็นที่ดินมรดกที่ได้รับจากคนรุ่นพ่อแม่ของตน ตรงข้าม

กับการถือครองที่ดินการเกษตร ที่กลุ่มตัวอย่างที่เป็นเจ้าของที่ดินเองมีเพียงร้อยละ 32.4 ส่วนจำนวนที่ดินการเกษตรถือครองก็ลดลงเรื่อยๆ จนเหลือเฉลี่ยเพียง 3.92 ไร่ต่อครัวเรือนในปัจจุบัน

หากแบ่งกลุ่มคนบ้านข้างคลองออกเป็นกลุ่มคนที่มีความเป็นอยู่ที่ดี และมีความมั่นคงในชีวิตมากกว่ากับกลุ่มที่มีน้อยกว่า พบว่าในกลุ่มแรกประกอบด้วยกลุ่มผู้มีที่ดินการเกษตรเป็นของตนเอง กลุ่มผู้มีรายได้ประจำ เช่น จากการรับราชการหรือจากการทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม และกลุ่มผู้ที่มีเงินออม

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบ้านข้างคลอง

ความเปลี่ยนแปลงของบ้านข้างคลองสัมพันธ์อย่างมากกับนโยบายและการพัฒนาของรัฐที่มีต่อภูมิภาคตะวันตก ที่มุ่งใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ และมุ่งส่งเสริมการขยายตัวของพืชเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงกับอุตสาหกรรมการเกษตร รวมทั้งการส่งเสริมการปลูกพืชและไม้ผลล้มลุกตามความต้องการในตลาด ที่สำคัญคือ การพัฒนาสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน ระบบชลประทาน และการคมนาคมขนส่งที่ช่วยเพิ่มศักยภาพการผลิตและขนส่งสินค้า ตลอดจนการก่อตั้งสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษา ซึ่งได้แก่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน ที่มีผลอย่างมากต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ด้านการเกษตรและอุตสาหกรรมในพื้นที่ นอกจากนี้ ในปัจจุบันภายใต้ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน ภูมิภาคตะวันตกถูกวางให้เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจแห่งใหม่ ที่เชื่อมโยงการค้ากับประเทศเพื่อนบ้าน และเป็นเส้นทางการคมนาคมขนส่งสินค้าอุตสาหกรรมหนักจากภาคตะวันออกของไทยไปยังเรือสำเภาและนิคมอุตสาหกรรมทวายที่รัฐบาลและทุนไทยได้เข้าไปส่งเสริม

ปัจจัยเหล่านี้ส่งผลทำให้ในช่วง 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมาการเพิ่มขึ้นของราคาที่ดินที่บ้านข้างคลอง อีกทั้งการขยายตัวของเมืองและอุตสาหกรรมก็

ทำให้คนบ้านข้างคลองมีชีวิตที่เชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจภายนอกอย่างแนบแน่นมากขึ้น

การเปลี่ยนแปลงด้านการเกษตร

- การทำนา

การทำนาเป็นกิจกรรมการเกษตรหลักของบ้านข้างคลองมาตั้งแต่ครั้งอดีต โดยแต่เดิมเป็นการทำนาในระบบนาดำ ที่ในช่วงแรกใช้แรงงานคนและควายเป็นหลัก มีเทคโนโลยีการเพาะปลูกที่ไม่ซับซ้อน ต่อมาจึงเริ่มใช้เครื่องจักรมีการจ้างแรงงาน และใช้สิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ตามการขยายตัวของระบบตลาด ที่สำคัญ ในระยะหลังเปลี่ยนจากการทำนาดำมาเป็นนาหว่าน ที่ง่ายต่อการจัดเตรียมและควบคุมน้ำกว่านาดำ ใช้ต้นทุนและระยะเวลาน้อยกว่านาดำ รวมทั้งสามารถใช้รถไถและรถเกี่ยวข้าวทำงานได้ง่ายเพราะไม่มีคันทากัน และไม่มีน้ำขัง ปัจจุบัน การทำนาที่บ้านข้างคลองเป็นการผลิตเพื่อขาย โดยใช้พันธุ์ข้าวอายุสั้นที่ปลูกเพื่อส่งโรงงานเป็นหลัก ชาวเหล่านี้เป็นคนละชนิดกับข้าวที่เกษตรกรซื้อมาบริโภคในครัวเรือน นอกจากรูปแบบและวิธีการทำนาที่เปลี่ยนไป ประเพณีหรือพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย เดิมประเพณี “การทำบุญกลางนา” หรือ “การทำบุญกลางบ้าน” และ “ส่งกบาล” เป็นประเพณีระดับกลุ่ม/ชุมชนที่ทุกคนควรต้องเข้าร่วม เพื่อสะเดาะเคราะห์เพื่อความสงบสุขแก่ตัวเอง ครอบครัว และชุมชน และเพื่อขอบคุณสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ประทานความอุดมสมบูรณ์มาให้จนสามารถเก็บเกี่ยวได้ ปัจจุบันแม้ยังคงมีความเชื่อกันว่าหากยกเลิกประเพณีดังกล่าว จะเกิดภัยพิบัติแก่หมู่บ้านได้ กระนั้นจำนวนคนก็เข้าร่วมทำบุญน้อยลงทุกทีตามการทำนาที่ลดลง

- ความหลากหลายของการทำการเกษตร

แม้การทำนาจะเป็นกิจกรรมทางเกษตรหลักของบ้านข้างคลอง แต่ในช่วง 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมา กิจกรรมทางการเกษตรที่มีหลากหลายขึ้น โดยที่การทำงานไม่ได้เป็นกิจกรรมหลักเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป จากการสำรวจข้อมูลกลุ่มตัวอย่างบ้านข้างคลองพบว่า ในช่วงสิบปีก่อนที่ดินการเกษตรที่

ชาวบ้านเป็นเจ้าของซึ่งมีอยู่ 40 รายนั้น พบว่ามีการทำนาเพียง 23 แปลง นอกนั้นปลูกพืชผักอื่นๆ เช่น ปลูกกล้วย ผักซีฟรุ้ง ดอกกรัก กระชาย กะเพรา พริก ถั่วฝักยาว ไท้ระพา บวบ ขนุน ชมพู มะละกอ และเห็ด รวมทั้งมีการเลี้ยงปลาและทำปศุสัตว์ ขณะที่ในปัจจุบันที่ดินการเกษตรที่ชาวบ้านเป็นเจ้าของ ซึ่งมี 36 ราย พบว่า มีการทำนาลดลงเหลือเพียง 18 แปลงเท่านั้น น่าสนใจว่าจากแผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินตำบลบ้านราช³ (ชื่อสมมุติ) ซึ่งเป็นตำบลที่บ้านข้างคลองตั้งอยู่ พบว่าพื้นที่ปลูกผักของตำบลนี้ได้ปรากฏขึ้นอย่างมีนัยยะสำคัญในแผนที่ในปี พ.ศ. 2554 โดยมีถึง 784,020.68 ตารางเมตร ขณะที่ในปี พ.ศ. 2542 และ 2554 ไม่ปรากฏว่ามีเนื้อที่ปลูกผักในแผนที่ นอกจากนั้น ในระยะหลังยังมีความหลากหลายของการทำเกษตรที่บ้านข้างคลองในแง่ที่มีทั้งเกษตรเคมี เกษตรอินทรีย์ และเกษตรแบบผสม แม้กลุ่มตัวอย่างที่ทำเกษตรเคมียังคงมีจำนวนมากสุดอยู่ก็ตาม

- การเกิดขึ้นของเกษตรอินทรีย์

เกษตรอินทรีย์ คือ การทำเกษตรด้วยหลักธรรมชาติโดยไม่ใช้สารเคมี หลังจากประเทศไทยได้เน้นหนักการส่งเสริมการเกษตรสมัยใหม่บนฐานของการเพิ่มผลผลิตด้วยเทคนิคการเกษตรที่ทันสมัยที่รวมถึงการใช้สารเคมีการเกษตรแบบเข้มข้น ต่อมาภายหลังรัฐไทยได้หันมาส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ควบคู่ไปด้วย เกษตรอินทรีย์กลายเป็นนโยบายหลักประการหนึ่งของประเทศและมีการประชาสัมพันธ์ส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ตามสื่อต่างๆ อย่างกว้างขวาง คุณประโยชน์ของการทำเกษตรอินทรีย์จึงเป็นรับรู้ของชาวบ้านข้างคลองเป็นอย่างดี น่าสนใจว่าจากการสำรวจในเชิงปริมาณของคณะผู้วิจัยพบว่า กลุ่มตัวอย่างบ้านข้างคลองเห็นพ้องกันถึงประโยชน์ของเกษตรอินทรีย์ โดยเฉพาะข้อความที่ว่า “เกษตรอินทรีย์ส่งผลดีต่อสิ่งแวดล้อมและส่งผลดีต่อสุขภาพของเกษตรกร” “ผลผลิตจากเกษตรอินทรีย์ปลอดภัยต่อผู้บริโภค” และ “เกษตร

³ ได้รับการอนุเคราะห์ข้อมูลแผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินตำบลบ้านราช (นามสมมุติ) จากภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

อินทรีย์ช่วยให้ประเทศสามารถลดการนำเข้าปุ๋ยเคมี” ที่มีร้อยละการเห็นด้วยสูงมาก (ร้อยละ 96.3, ร้อยละ 95.4, และร้อยละ 93.6 ตามลำดับ)

อย่างไรก็ดี ตั้งแต่ปี พ.ศ.2548 เป็นต้นมา ที่ได้มีหน่วยงานจากภายนอกเข้ามาส่งเสริมการทำเกษตรอินทรีย์ที่บ้านข้างคลองอย่างต่อเนื่อง มีเพียงกลุ่มตัวอย่างราวร้อยละ 9 เท่านั้นที่ทำเกษตรอินทรีย์ สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะเกษตรกรเคยชินกับการทำเกษตรแบบเดิมที่เป็นเกษตรแบบใช้สารเคมี ที่สำคัญเกษตรกรส่วนใหญ่ปฏิเสธเกษตรอินทรีย์เนื่องจากมีกระบวนการผลิตที่ยุ่งยากและเข้มงวดกว่าจะผ่านการตรวจสอบมาตรฐานจนสามารถเป็นสมาชิกกลุ่มได้ และการผลิตก็ต้องอาศัยแรงงานเข้มข้นในการดูแลตลอดเวลาจนกว่าจะเก็บเกี่ยว นอกจากนี้ผลผลิตที่ได้ถึงแม้จะขายได้ราคาดีแต่ก็มีระบบโควตาคือรับเพียงบางส่วน ทำให้เหลือเกษตรกรที่ทำเกษตรอินทรีย์อยู่ไม่กี่รายเท่านั้น ขณะที่โครงการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ของบางหน่วยงานก็ล้มเหลวและต้องเลิกไป

แต่แม้จะมีข้อจำกัดและอุปสรรคอย่างมาก ต่อมาก็เริ่มมีกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ที่บ้านข้างคลองที่ประสบความสำเร็จ สามารถผลิตสินค้าที่ได้มาตรฐานเกษตรอินทรีย์ มีช่องทางการตลาดแน่นอน มีราคารับซื้อสูง และมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับในระดับประเทศ

- การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินการเกษตร

ราวสามทศวรรษที่ผ่านมา ที่ดินการเกษตรที่บ้านข้างคลองจำนวนไม่น้อยเป็นที่ดินเช่า จากการสำรวจของคณะผู้วิจัยพบว่า อัตราการถือครองที่ดินโดยเฉลี่ยของบ้านข้างคลองเท่ากับ 3.92 ไร่ต่อครัวเรือน ขณะที่อัตราการเช่าที่ดินทำกินมีเฉลี่ยสูงถึง 13.05 ไร่ต่อครัวเรือน แม้การเช่าที่นาจะมีมานานแล้ว แต่เริ่มปรากฏอย่างเด่นชัดมากขึ้นในช่วงการบูมของที่ดินในทศวรรษ 2530 ที่ทำให้ที่ดินบ้านข้างคลองมีราคาสูงขึ้นมากเป็นเท่าตัว จากราคาหลักหมื่นเป็นหลักแสนต่อไร่ เนื่องจากการกว้านซื้อของนายทุนภายนอกเพื่อเก็งกำไร ในเวลานั้นมีที่นาที่ถูกขายไปหลายร้อยไร่ บางส่วนเป็นที่นาเจ้าของ บางส่วนเป็นที่ชาวบ้านเช่าทำนาอยู่ ที่นาเหล่านี้บางแปลงถูกขุดหน้าดินขาย จนกลายเป็นสภาพ

เป็นหลุมลึกและบางส่วนกลายเป็นสนามแข่งรถมอเตอร์ไซค์ระดับประเทศ ในเวลานั้นหลายรายเลิกทำนาและออกจากการภาคเกษตรไป หรือไม่ก็เป็นแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตร บวกกับอาศัยพื้นที่สาธารณะดำรงชีพ เช่น เก็บผักบุ้งและผักกะเฉดในคลอง เก็บดอกกรักที่ปลูกไว้ในพื้นที่สาธารณะ

ปัจจุบันผู้เป็นเจ้าของที่นาส่วนใหญ่ยังคงทำนาเชิงพาณิชย์ พร้อมกับการปลูกพืชผักสวนครัวจำหน่าย อย่างไรก็ตาม มีบางรายที่ให้คนอื่นเช่าที่ดินทำกิน มีทั้งที่แบ่งให้เช่าบางส่วน และให้เช่าทั้งหมด กรณีหลังนี้มักไม่ต้องการทำเกษตรอีกต่อไปและผันตัวเองไปประกอบอาชีพอื่นนอกภาคเกษตรกรรม หรือไม่ก็เห็นว่า การปล่อยให้ที่ดินมีรายได้ที่แน่นอนกว่าการทำนาด้วยตนเอง เพราะการทำนามีความเสี่ยงสูงจากภาวะน้ำท่วมบ้าง น้ำแล้งบ้าง สำหรับผู้เช่าที่นาก็มั่นใจว่า บางรายเช่าที่นาเดิมของตนจากผู้ซื้อ รวมทั้งมีบางรายที่เช่าช่วงมาจากผู้เช่า รายอื่น ทั้งนี้ การเช่าที่นาทำให้ต้นทุนการทำนาสูงขึ้น โดยชาวนาเช่าเหล่านี้มักไม่มีต้นทุนหรือทางเลือกอื่นในการเปลี่ยนอาชีพ บางคนเป็นผู้สูงอายุหรือคนวัยกลางคนซึ่งไม่สามารถออกไปประกอบอื่นนอกชุมชนได้โดยสะดวกอีกแล้ว อีกทั้งยังแทบจะเป็นไปไม่ได้ที่ผู้เช่าจะสามารถสะสมเงินทุนซื้อที่ดินทำการเกษตรเป็นของตนเอง เนื่องจากที่ดินมีจำกัดและมีราคาสูงขึ้นทุกขณะจากความเจริญของถนนหนทางและอุตสาหกรรมในภูมิภาค

การเปลี่ยนแปลงนอกภาคการเกษตร

พร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงด้านการเกษตร การทำงานนอกภาคเกษตรได้มีบทบาทมากขึ้นทุกทีต่อชีวิตคนบ้านข้างคลอง ตั้งแต่ 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมา คราวเรือนส่วนใหญ่มีรายได้หลักจากการทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม และการค้ามากกว่ารายได้จากการเกษตร จากการสำรวจในปี 2558 กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 51.4 มีสมาชิกในครัวเรือนทำงานนอกพื้นที่ ส่วนใหญ่ทำงานต่างอำเภอในเขตจังหวัดนครปฐม (ร้อยละ 26.1) ขณะที่กลุ่มตัวอย่างประกอบอาชีพรับจ้างนอกภาคเกษตรมากที่สุด(ร้อยละ 30.6) รองลงมา คือ การทำเกษตรกรรม (ร้อยละ 19.8) และการค้าขาย/ธุรกิจส่วนตัว (ร้อยละ 18.9) ตามลำดับ

การไม่มีที่ดินทำกิน คือ สาเหตุสำคัญที่ต้องขยับขยายมาทำงานอื่น น่าสนใจว่าที่จริงแล้วนั้นคนที่ไม่มีที่ดินทำกินมีมานานตั้งแต่ก่อนช่วงเศรษฐกิจฟองสบู่มาก ชาวบ้านผู้ไร้ที่ดินรุ่นก่อนมักดำรงชีพด้วยการรับจ้างในภาคเกษตร ในหมู่บ้านและตำบลของตนและใกล้เคียง พวกเขามักเป็นคนแก่หรือคนวัยกลางคนที่ไม่มีทักษะฝีมือการทำงานด้านอื่น ต่อมาเมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้น และเริ่มมีรถโดยสารสาธารณะประจำทางชาวบ้านข้างคลองได้เดินทางข้ามพื้นที่มาทำงานโรงงานในเขตชานเมืองของกรุงเทพฯ เช่น ย่านพุทธมณฑล ซึ่งสามารถเดินทางไปทำงานแบบไปกลับทุกเช้าเย็นได้ โดยรถที่จ้างมาประจำ นอกจากการทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมแล้ว ผู้ชายบางส่วนนิยมเป็นลูกมือทำงานก่อสร้างกับญาติหรือคนรู้จักในชุมชน นอกจากนั้นมีส่วนที่รับงานจากโรงงานมาทำที่บ้าน เช่น ตัดเย็บชุดตุ๊กตา แรงงานเหล่านี้มักเคยทำงานในโรงงานนั้นๆ มาก่อนและมีทักษะฝีมือที่ทางโรงงานไว้วางใจ อย่างไรก็ตามหากเป็นครัวเรือนที่ยังพอมีที่ดินของตนเองอยู่บ้างก็มักมีอาชีพที่หลากหลาย เช่น สมาชิกหนุ่มสาวทำงานรับจ้างในโรงงาน แต่พ่อแม่ปลูกผักและเก็บดอกกรัก ทั้งนี้ บุคคลหรือครัวเรือนที่ออกนอกภาคเกษตรไปแล้ว มักไม่มีช่องทางและ/หรือไม่มีความต้องการที่จะกลับไปประกอบอาชีพในภาคเกษตรอีกไม่ว่าจะในรุ่นตนเองหรือในรุ่นลูกหลาน

สภาพปัญหาและการปรับตัว

ชาวบ้านข้างคลอง ไม่ว่าจะเป็นครีวเรือนที่ประกอบอาชีพหลักในภาคเกษตรหรือนอกภาคเกษตร ส่วนใหญ่ยังมีชีวิตที่ไม่มั่นคงนัก เห็นได้จากการที่ยังมีรายได้ต่ำกว่ารายได้เฉลี่ยของทั้งประเทศ สิ่งนี้สัมพันธ์กับเงื่อนไขภายนอกที่อยู่ นอกเหนือการควบคุม นั่นก็คือ ระบบตลาดและภาวะเศรษฐกิจโลก ซึ่งส่งผลต่อราคาผลผลิตการเกษตร ภาวะการจ้างงานในโรงงานอุตสาหกรรม และธุรกิจการค้าของชาวบ้าน ตลอดจนเงื่อนไขด้านนโยบายและโครงการพัฒนาต่างๆ ของรัฐที่นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงด้านการคมนาคมขนส่งและสาธารณูปโภคต่างๆ ซึ่งที่ผ่านมาชาวบ้านข้างคลองได้ปรับตัวในหลายลักษณะเพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่รอดได้ภายใต้เงื่อนไขเหล่านี้

คนที่อยู่ในภาคเกษตร

ที่ดินคือสิ่งสำคัญสำหรับครัวเรือนทำเกษตรเป็นอาชีพหลัก ภาวะที่ดินหลุดมือครั้งใหญ่เกิดขึ้นที่บ้านข้างคลองช่วงต้นทศวรรษ 2530 แต่แม้ที่ดินจะหลุดมือไปแล้ว ชาวบ้านข้างคลองบางส่วนก็ยังทำเกษตรต่อไป โดยเฉพาะการทำนาข้าว กล้วยไม้ที่ถูกขายไปแล้ว รวมทั้งปลูกพืชผักและไม้ดอกในที่ดินผืนเล็กๆ รอบบ้าน ซึ่งส่วนใหญ่ยังเป็นกรรมสิทธิ์ของชาวบ้านข้างคลองเองอยู่

ในการทำเกษตรปัญหาและความเสี่ยงหลักก็คือ ภาวะน้ำท่วมและน้ำแล้ง อาทิ อุทกภัยครั้งใหญ่ในปี พ.ศ.2554 ที่ทำลายแปลงพืชผัก จนหลายรายไม่หวนกลับมาปลูกอีกจนทุกวันนี้ ขณะที่ภาวะฝนทิ้งช่วงบางครั้งรุนแรงถึงขั้นทำให้หน้าเค็มรุกเข้ามาในคลองสายหลักที่ใช้สำหรับการเกษตร นอกจากนั้นก็ยังมีการระบาดของโรคและแมลงศัตรูพืช ซึ่งการกำจัดทำให้ต้นทุนสูงขึ้นและเกษตรกรก็ต้องสู้มเสี่ยงด้านสุขภาพมากขึ้น อีกปัญหาก็คือ ภาวะราคาผลผลิตที่มักผันผวนตกต่ำ อยู่นอกเหนือการควบคุมของเกษตรกร แม้เกษตรกรจะได้คิดตัดสินใจมาอย่างดีในการเลือกพืชที่ปลูกหรือวางแผนการผลิตแล้ว

การปรับตัวต่อปัญหาและความเสี่ยงของเกษตรกรบ้านข้างคลองมีหลายลักษณะ ที่สำคัญก็คือ การเปลี่ยนจากการทำนาเป็นหลักมาเป็นการปลูกพืชผักสวนครัวหรือไม้ดอกหลากหลายชนิดที่เป็นที่ต้องการของตลาด โดยปลูกหลายรอบการผลิตในหนึ่งปี ปลูกสลับชนิดบ้าง ปลูกปะปนกันหลายชนิดบ้าง อันเป็นการปรับตัวที่สอดคล้องกับจำนวนที่ดินถือครองที่มีจำนวนน้อยลงทุกที ทั้งนี้ การจะปรับเปลี่ยนมาปลูกพืชผักเป็นหลักได้นั้นต้องมีเงินทุนและองค์ความรู้ในการเพาะปลูกพืชใหม่ๆ ซึ่งเกษตรกรแต่ละรายจะมีไม่เท่ากัน

การปรับตัวที่สำคัญอีกประการก็คือ การรวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือเครือข่าย โดยแบบแรกเป็นแบบไม่เป็นทางการบนฐานความสัมพันธ์ส่วนตัวและความไว้วางใจ อาทิ การรวมกลุ่มกันเพื่อฝากขายผลผลิตให้กับเพื่อนบ้าน/ญาติพี่น้องที่เป็นพ่อค้าคนกลางรวบรวมผลผลิตพืชผักไปขายต่อยังตลาดรับซื้อ ส่วนอีกแบบเป็นแบบทางการที่มีโครงสร้างกลุ่มที่ชัดเจน มักมีหน่วยงาน

ภายนอกทั้งภาครัฐและเอกชนเข้ามาสนับสนุน ที่สำคัญ คือ กลุ่มทำเกษตรอินทรีย์ ที่มีมูลนิธิสาธารณกุศลจากข้างนอกเข้ามาสนับสนุนด้านการบริหารจัดการ การรับซื้อ ประกันราคา และควบคุมคุณภาพผลผลิต ความเข้มแข็งของกลุ่มช่วยให้กลุ่มสามารถดึงดูดการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ ภายนอกได้อย่างต่อเนื่อง

คนที่ทำงานโรงงาน

คนบ้านข้างคลองมีประสบการณ์การทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ มานานกว่า 3 ทศวรรษแล้ว สอดคล้องกับการลดลงของที่ดินทำ การเกษตรและการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมแถบจังหวัดนครปฐมและ ชานเมืองกรุงเทพมหานครฝั่งตะวันตกในช่วงที่ผ่านมา ชาวบ้านข้างคลองมอง ข้อดีของการทำงานโรงงานว่ามีความมั่นคงมากกว่าและมีความเสี่ยงน้อยกว่าการ ทำงานในภาคเกษตร เนื่องจากเป็นรายได้ประจำและใช้แรงกายน้อย ช่วย แก้ปัญหาทางเศรษฐกิจได้ดี อย่างไรก็ตาม การทำงานในโรงงานก็ไม่ใช่งานง่าย แม้ การเริ่มไปทำงานในโรงงานมักเกิดจากการชักชวนกันไปเป็นกลุ่มของญาติพี่น้อง หรือเพื่อนบ้าน ซึ่งทำให้พึ่งพากันได้ แต่การทำงานโรงงานต้องปรับเปลี่ยนวิถี ชีวิตที่คุ้นชิน เช่น ต้องตื่นแต่เช้ามีคิให้ทันรถมารับ ต้องมีความพร้อมในการ ทำงานนอกเวลา (โอที) ทันทึที่โรงงานเรียกร้อง และต้องขาดการร่วมกิจกรรม กับครอบครัวและชุมชนเสมอ บางรายที่โรงงานอยู่ไกลอาจต้องย้ายออกจาก บ้านแล้วไปอาศัยอยู่ใกล้กับโรงงานตามลำพัง ต้องปรับตัวให้เข้ากับกฎเกณฑ์ ทำงานใหม่ในโรงงาน ตลอดจนการเริ่มต้นเรียนรู้ ฝึกหัดทักษะฝีมือในการ ทำงาน ไม่ว่าจะเป็นการเย็บผ้า การควบคุมเครื่องจักร ซึ่งมีผลต่อการเลื่อน ตำแหน่งหรือการได้งานใหม่ในโรงงานอื่นที่ดีกว่าเดิม อีกทั้งความมั่นคงในอาชีพ ก็แปรผันไปตามภาวะเศรษฐกิจ การพัฒนาทักษะฝีมือ วัย และสุขภาพ ดังนั้น พวกเขาจึงต้องวางแผนสำหรับอนาคตของตนเอง โดยเฉพาะเมื่ออายุมากขึ้น และเริ่มมีปัญหาด้านสุขภาพ บางรายก็หาอาชีพอื่นในชุมชนมารองรับหลังออก จากงานในโรงงาน เช่น เปิดร้านขายของชำ ขายอาหารตามสั่ง รับเย็บผ้าโหล บางรายก็หันกลับไปทำการเกษตรในกรณีที่มียังพอมือที่ติดอยู่

การปรับตัวและความแตกต่างของฐานะทางเศรษฐกิจ

กลุ่มคนที่มีฐานะลำบากที่สุดของบ้านข้างคลอง คือ คนที่ไม่มีที่ดินทำกิน (ซึ่งมีร้อยละ 67.6 ของกลุ่มตัวอย่าง) และทำงานรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตรในฐานะแรงงานไร้ฝีมือ (ซึ่งมีร้อยละ 40.5 ของกลุ่มตัวอย่าง โดยแบ่งเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรร้อยละ 9.9 และแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตรร้อยละ 30.6) ทั้งนี้ คนที่ไม่มีที่ดินทำกินส่วนใหญ่คือผู้ที่ทำงานรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตร ในอดีตคนกลุ่มนี้บางส่วนเช่านาทำ แต่เมื่อที่นาที่เช่าอยู่ถูกขายให้นักลงทุนคนนอกไปในช่วงต้นทศวรรษที่ 2530 ที่เป็นยุคเศรษฐกิจฟองสบู่ พวกเขา ก็แทบไม่มีที่ดินการเกษตรเหลืออีกต่อไป พวกเขาอีกบางส่วนได้พยายามหาเลี้ยงชีพด้วยการใช้ประโยชน์จากพื้นที่สาธารณะ เช่น ปลูกดอกกรักบริเวณคันคูคลอง หรือปลูกผักบุงและผักกะเฉดในคลองสาธารณะ ควบคู่ไปกับการรับจ้างทั้งในภาคการเกษตรและอื่นๆ แต่ทั้งนี้ การรับจ้างในภาคการเกษตรก็ไม่ค่อยมีความมั่นคง เพราะการจะมีงานทำหรือไม่ก็ขึ้นกับภาวะของการเกษตรในแต่ละช่วงเวลา เช่น สภาพราคา สภาพภูมิอากาศ อาจกล่าวได้ว่า คนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นคนในช่วงอายุวัยกลางคนขึ้นไป ซึ่งมีโอกาสและช่องทางในการประกอบอาชีพของคนกลุ่มนี้มีไม่มากนักเมื่อเทียบกับคนรุ่นใหม่ที่มีการศึกษามากกว่าและมีกำลังร่างกายมากกว่า การปรับตัวของคนกลุ่มนี้เป็นไปท่ามกลางความไม่มั่นคงสูง เป็นการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดตามสถานการณ์แบบเฉพาะหน้าเป็นหลัก

ส่วนกลุ่มคนที่มีฐานะปานกลาง หรือผู้มีที่ดินทำการเกษตรเป็นของตนเอง มีร้อยละ 32.4 ของกลุ่มตัวอย่าง พวกเขา มีที่ดินถือครองเฉลี่ย 4 ไร่ต่อครัวเรือน ที่ดินถือครองนี้มีกนน้อยลงตามช่วงเวลาจากการขายที่ดินและจากการแบ่งมรดก จึงไม่เหมาะกับการทำนาที่ต้องการพื้นที่ขนาดใหญ่ พวกเขาจึงมักปรับมาปลูกผักสวนครัว ที่ต้องการพื้นที่เพาะปลูกไม่มากนัก โดยเน้นปลูกพืชอายุสั้นที่ให้ผลผลิตเร็ว ทำให้เงินทุนมีการหมุนเวียนต่อเนื่อง น่าสนใจว่ากลุ่มนี้มีการรวมกลุ่มกันจัดการผลผลิตอย่างไม่เป็นทางการ เช่น การรวมกลุ่มกันขายส่งผลผลิตให้พ่อค้าคนกลางบางราย ในขณะที่เดียวกันพวกเขาก็สามารถเข้าถึง

โครงการส่งเสริมเกษตรต่างๆ ของหน่วยงานภายนอก เช่น การส่งเสริมกลุ่มทำเกษตรอินทรีย์และกลุ่มปลูกผักปลอดภัย ที่ช่วยแก้ปัญหาความเสี่ยงเรื่องราคาและระบบตลาดที่เกษตรกรขาดอำนาจต่อรองและขาดความเชี่ยวชาญในการจัดการด้วย

ส่วนกลุ่มที่มีฐานะมั่นคงมากที่สุดก็คือกลุ่มคนทำงานรับราชการ (ร้อยละ 3.6 ของกลุ่มตัวอย่าง) ที่ชาวบ้านทั่วไปมองว่าเป็นอาชีพที่มีความมั่นคงสูงอันดับต้นๆ และเป็นการประกอบอาชีพในอุดมคติที่ผู้คนคาดหวังจะให้ลูกหลานได้เป็น รองลงมาก็คือกลุ่มคนทำงานบริษัทเอกชนในตำแหน่งที่สูงกว่าแรงงานรับจ้างทั่วไปและผู้ประกอบธุรกิจส่วนตัว (ร้อยละ 18.9 ของกลุ่มตัวอย่าง) เช่น รับเหมาช่วงงานจ้าง (อาทิ กิจการย้อมผ้าหรือเย็บผ้าขนาดเล็ก) รับเหมาก่อสร้าง คนกลุ่มนี้ได้ปรับตัวด้วยการทุ่มเทส่งเสริมให้การศึกษาแก่บุตรหลาน โดยคาดหวังว่าบุตรหลานจะมีทางเลือกอาชีพต่างๆ ที่มีความมั่นคงได้ แต่อย่างไรก็ดีในปัจจุบันนี้ตำแหน่งงานของคนที่จบการศึกษาระดับปริญญาตรีก็มักเป็นแค่งานลูกจ้างระดับล่างของหน่วยงานราชการหรือเอกชนในท้องถิ่นเท่านั้น ที่สำคัญหลายตำแหน่งได้รับค่าจ้างต่ำกว่า 15,000 บาทต่อเดือน ดังนั้น จึงน่าสนใจว่าการลงทุนด้านการศึกษาของลูกหลาน อาจไม่ได้มานำสู่ความมั่นคงทางเศรษฐกิจของครัวเรือนได้ตามที่คนกลุ่มนี้คาดหวัง

นโยบายรัฐและการพัฒนาที่ชุมชนบ้านข้างคลอง

นโยบายและโครงการพัฒนาของรัฐมีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของบ้านข้างคลอง และต่อการปรับตัวเพื่อการดำรงชีวิตของผู้คน ในที่นี้จะได้อภิปรายถึงนโยบายและการพัฒนา ใน 3 ส่วนคือ 1) นโยบายและการพัฒนาในด้านการเกษตรทั่วไป 2) การส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงและเกษตรอินทรีย์ และ 3) นโยบายสวัสดิการสังคม/ประชานิยม

นโยบายและการพัฒนาในด้านการเกษตรทั่วไป

การเปลี่ยนมาสู่การทำเกษตรแบบเข้มข้น ทั้งในการทำนาและการปลูกพืชผักสวนครัวและไม้ดอก แม้จะเกิดจากความต้องการของตัวเกษตรกรเอง

และจากการขยายตัวของตลาดผ่านบทบาทของพ่อค้าและแม่ค้าคนกลาง ตลอดจนผู้ค้าปัจจัยการผลิตการเกษตรในท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นผลอย่างมากจากการพัฒนาของรัฐในการส่งเสริมการเกษตรพาณิชย์ที่มีมาอย่างต่อเนื่อง ผ่านการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน การส่งเสริมระบบชลประทาน การพัฒนาวิชาการเกษตร ตลอดจนการส่งเสริมการลงทุนของบริษัทด้านการเกษตรด้วย บนฐานคิดที่ว่ารัฐมีหน้าที่จัดหาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อที่ระบบกลไกตลาดจะสามารถทำงานได้อย่างราบรื่น อันนำมาสู่การเติบโตของระบบเศรษฐกิจโดยรวม ในกรณีบ้านข้างคลอง มีโครงสร้างพื้นฐานที่ค่อนข้างครบถ้วน ไม่ว่าจะเป็นการอยู่ใกล้ถนนที่เชื่อมกับเส้นทางหลักไปยังจังหวัดนครปฐม จังหวัดราชบุรี และกรุงเทพมหานคร รวมทั้งถนนสายเล็กๆ ที่ตัดเชื่อมต่อมา ทำให้การขนส่งผลผลิตและการเข้ามาถึงของพ่อค้าแม่ค้าคนกลางที่มารับซื้อผลผลิตมีความสะดวกมากขึ้น เช่นเดียวกับการอยู่ในเขตชลประทานที่มีคลองขุดสายหลักไหลผ่าน รวมทั้งการมีระบบสินเชื่อการเกษตรจากภาครัฐที่สามารถเข้าถึงได้

นอกจากนั้นภาครัฐก็มีนโยบายในการแทรกแซงราคาและตลาดด้วย ดังกรณีโครงการประกันราคาข้าวและโครงการรับจำนำข้าว ซึ่งในยุคที่โครงการรับจำนำข้าวเฟื่องฟู (ช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2556-2557) ชาวนาบ้านข้างคลองหลายรายได้ขายข้าวราคาสูงให้แก่โครงการถึงสองรอบการผลิต อย่างไรก็ตาม การแทรกแซงราคาและตลาดเช่นนี้ก็มีข้อบกพร่องตรงที่เป็นความช่วยเหลือแบบเฉพาะหน้า และเป็นการดึงดูดให้เกษตรกรคงไว้ซึ่งการปลูกพืชชนิดที่ได้รับความช่วยเหลือต่อไป โดยไม่เห็นว่าเป็นต้องเปลี่ยนไปปลูกพืชอื่นๆ

นอกจากนโยบายที่ส่งเสริมการทำเกษตรแล้ว รัฐยังมีนโยบายในการห้ามทำการเกษตรด้วย ซึ่งเกิดขึ้นในการจัดระเบียบการทำนาเพื่อรับมือกับภัยแล้งเมื่อปี พ.ศ. 2558 โดยคณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (คสช.) ได้สั่งให้ชาวนาหยุดทำนาเพื่อลดการใช้น้ำ ในครั้งนั้นทางหน่วยงานชลประทานได้ปิดการส่งน้ำในบริเวณบ้านข้างคลองนานกว่า 7 เดือน อีกทั้งในช่วงเดียวกัน คสช. ก็ยังมีนโยบายลดต้นทุนการทำนา ด้วยการส่งทหารไปควบคุมราคาค่าจ้างรถ

เกี่ยวข้าวไม่ให้เกินไร่ละ 500 บาทด้วย ส่งผลให้ชาวบ้านบางรายที่ลงทุนซื้อรถเกี่ยวข้าวเพื่อรับจ้าง ต้องประสบปัญหาการขาดทุนจนต้องหยุดดำเนินกิจการ ขณะที่ชาวบ้านก็ไม่สามารถหารถมาเกี่ยวข้าวได้ ทำให้ชาวบ้านในนาแห่งกรอบ

การส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงและเกษตรอินทรีย์

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา การส่งเสริมการเกษตรและการพัฒนาชนบทของภาครัฐ ไม่ได้เน้นที่การส่งเสริมพืชเศรษฐกิจและการเกษตรแผนใหม่เป็นหลักแต่เพียงอย่างเดียวอีกต่อไป แต่ได้หันมาให้ความสำคัญการพัฒนาตามแนวทางปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งเป็นแนวทางและแผนงานหลักในการพัฒนาประเทศของทุกหน่วยงานมาตั้งแต่หลังวิกฤติเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 หรือที่เรียกกันว่า “วิกฤติต้มยำกุ้ง” อนึ่ง กิจกรรมหนึ่งที่นิยมกันในการส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงก็คือ การส่งเสริมการปลูกผักปลอดสารพิษในรูปแบบต่างๆ รวมทั้งเกษตรอินทรีย์ โดยแม้แต่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) ก็ได้หันมาส่งเสริมเกษตรปลอดสารพิษอย่างมากด้วย แม้ว่าตลอดหลายทศวรรษที่ผ่านมา ธกส. มีบทบาทสำคัญในการให้สินเชื่อแก่เกษตรกรในการลงทุนด้านการเกษตรแผนใหม่เชิงพาณิชย์ที่เน้นการเกษตรแบบเคมีเป็นหลัก

ปกติแล้วการส่งเสริมเกษตรปลอดสารพิษตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงของหน่วยงานรัฐในพื้นที่ต่างๆ มักไม่ค่อยได้ผล เพราะส่วนใหญ่เป็นเพียงการส่งเสริมระยะสั้นแบบฉาบฉวย ไม่ต่อเนื่อง และไม่สอดคล้องกับสภาพพื้นที่และวิถีชีวิตของผู้คน ในระยะแรกการส่งเสริมดังกล่าวที่บ้านข้างคลองก็ประสบปัญหาคล้ายกัน ก่อนจะมาประสบความสำเร็จด้วยการมีกลุ่มเกษตรอินทรีย์ที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับ จนกลุ่มกลายเป็นอัตลักษณ์สำคัญของชุมชนบ้านข้างคลอง ความสำเร็จนี้เกิดขึ้นภายใต้การส่งเสริมของมูลนิธิด้านการพัฒนาและสาธารณกุศลของเจ้านายชั้นสูง มูลนิธิฯ นี้ได้เข้ามาแนะนำด้านการปลูกผักให้ได้มาตรฐานเกษตรอินทรีย์และช่วยจัดหาตลาด ผลผลิตของกลุ่มได้ถูกรวบรวมเข้ากับผลผลิตของกลุ่มอื่นๆ ที่มูลนิธิฯ สนับสนุน เพื่อไปกระจายวางขายในซูเปอร์มาร์เก็ตของห้างสรรพสินค้าชั้นนำแห่งหนึ่ง ที่ลูกค้าส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลางระดับกลางขึ้นไป กิจกรรมของกลุ่มสามารถสร้างรายได้ที่ดีให้แก่

สมาชิก จนบางรายไม่ต้องออกไปทำงานนอกพื้นที่อีกต่อไป อนึ่ง ความสำเร็จของกลุ่มปลูกผักอินทรีย์บ้านข้างคลองไม่ได้เกิดจากบทบาทขององค์กรภายนอกเท่านั้น แต่เป็นผลมาจากการเรียนรู้และการเพิ่มพูนประสบการณ์ในการบริหารจัดการของกลุ่มเอง ไม่ว่าจะด้วยความเข้าใจในธรรมชาติของตลาดและลูกค้า รวมทั้งการพยายามหาตลาดเพิ่มเติมด้วยตัวเอง

นโยบายสวัสดิการสังคม/ประชานิยม

ในขณะที่นโยบายและการพัฒนาต่างๆ ที่ลงมาในบ้านข้างคลองส่วนใหญ่เป็นนโยบายด้านการเกษตร ประชากรส่วนใหญ่ของบ้านข้างคลองกลับประกอบอาชีพรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตรเป็นหลักมาเป็นเวลานานหลายทศวรรษแล้ว จึงอาจกล่าวได้ว่า คนกลุ่มนี้แทบไม่ได้รับประโยชน์จากโครงการหรืองบประมาณของหน่วยงานต่างๆ ที่ลงมาในพื้นที่ อย่างไรก็ตาม มีนโยบายอีกประเภทที่พอจะเป็นประโยชน์กับพวกเขา นั่นก็คือ นโยบายในเชิงสวัสดิการสังคมที่รัฐจัดสรรให้มีขึ้นเป็นพื้นฐานสำหรับทุกคนในสังคม การจัดการศึกษาภาคบังคับคือตัวอย่างหนึ่งของนโยบายประเภทนี้ ในช่วง 15-20 ปีที่ผ่านมาประเทศไทยมีนโยบายประเภทนี้เพิ่มขึ้น ที่สำคัญคือ หลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า ที่ทำให้ทุกคนมีสิทธิในฐานะพลเมืองในการเข้าถึงการรักษาพยาบาลในยามเจ็บป่วย ภายใต้หลักประกันสุขภาพถ้วนหน้านี้ มีทั้งที่อยู่ใต้ระบบกองทุนประกันสังคมสำหรับคนที่ทำงานประจำ เช่น ทำงานในโรงงานต่างๆ ส่วนคนที่ทำงานรับจ้างนอกระบบก็สามารถเข้าถึงการรักษาพยาบาลแบบบัตรทอง นอกจากนั้นก็มีพระราชบัญญัติคุ้มครองผู้ประสบภัยจากรถ (หรือ “พรบ. ประกันภัย”) ชาวบ้านข้างคลองหลายรายมีประสบการณ์ในการเข้ารับการรักษาตัวจากอุบัติเหตุหรือจากโรคที่มีอาการหนัก บางรายต้องเข้ารับการรักษาหลายหน และได้ใช้สิทธิในการรักษาพยาบาลตามหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า นอกจากนั้นก็ยังมีนโยบายด้านสวัสดิการสังคมอื่นๆ ที่ผู้คนทั้งหมดได้รับผลประโยชน์ ไม่ว่าจะอยู่ในภาคเกษตรหรืออยู่นอกภาคเกษตร เช่น เบี้ยยังชีพผู้สูงอายุ ตลอดจนความช่วยเหลือจากรัฐบาลในยามที่เกิดภัยพิบัติ

ข้อสังเกตบางประการต่อนโยบายและการดำเนินงานหน่วยงานรัฐ

โครงการพัฒนาของรัฐที่ลงมาในหมู่บ้าน ส่วนใหญ่ลงมาผ่านผู้นำทางการตามโครงสร้างการบริหารการปกครองที่มีอยู่ ยิ่งหากผู้นำทางการมีผลงานสามารถสร้างกลุ่มที่เข้มแข็งจนเป็นที่ประจักษ์ โครงการจากหน่วยงานต่างๆ ก็จะมีพลังไหลเข้ามา แม้ผู้นำทางการจะกระจายกิจกรรม งาน และทรัพยากรให้แก่สมาชิกที่เข้าร่วมได้เป็นอย่างดี แต่การที่ชุมชนระดับหมู่บ้านประกอบไปด้วยผู้คนจำนวนหลายร้อยคน ที่แบ่งเป็นหลายกลุ่มย่อยๆ ตามความสัมพันธ์ในลักษณะต่างๆ เช่น ระบบเครือญาติ ความเป็นเพื่อนบ้าน/กลุ่มบ้าน รวมถึงการเป็นเครือข่ายทางการเมืองในระดับท้องถิ่น สิ่งนี้อาจทำให้การกระจุกตัวของผลประโยชน์หรือทรัพยากรจากโครงการพัฒนาต่างๆ เกิดขึ้นได้

ปัญหาการกระจายของทรัพยากรจากโครงการพัฒนายังเกิดขึ้นเนื่องจากโครงการเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นโครงการด้านการเกษตร ในขณะที่คนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรไปแล้ว ซึ่งคนกลุ่มหลังก็จะไม่รู้สึกรู้ว่าโครงการพัฒนาเหล่านี้มีประโยชน์ต่อตน ทั้งนี้ อาจกล่าวได้ว่า กลุ่มคนที่ทำการเกษตรเป็นอาชีพหลักถือเป็นกลุ่มที่มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดี เมื่อเทียบกับคนที่ทำงานรับจ้าง โดยเฉพาะแรงงานรับจ้างรายวันนอกระบบ ดังนั้นการพัฒนาชนบทที่กระจายไปถึงคนจนจริงๆ ควรเน้นไปที่การพัฒนาศักยภาพของคนในการเข้าสู่การประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรที่ดีและมีความมั่นคง นอกจากนี้ นโยบายด้านสวัสดิการสังคมก็มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการแบ่งเบาภาระของผู้คนที่ดำรงชีพนอกภาคการเกษตรอย่างไร้หลักประกันในชีวิต

บทสรุป

แม้สภาพทั่วไปของบ้านข้างคลองจะเต็มไปด้วยทุ่งนาและแปลงเกษตร มีลำคูคลองชลประทาน รวมทั้งมีกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ที่มีชื่อเสียง จนอาจกล่าวได้ว่า บ้านข้างคลองคือชุมชนเกษตรกรรม ที่ผู้คนน่าจะมีอาชีพด้านการเกษตรเป็นหลัก แต่อันที่จริงกระบวนการออกนอกภาคเกษตร (de-agrarianization) ได้เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางมานานแล้วที่นี่ โดยมีสาเหตุหลักประการหนึ่งมาจากการ

ขาดแคลนที่ดินการเกษตร ชาวบ้านข้างคลองส่วนใหญ่เป็นแรงงานรับจ้างทั้งในโรงงานอุตสาหกรรมและทำงานรับจ้างทั่วไป ส่วนการทำเกษตรในทุกวันนี้ได้เปลี่ยนไปจากเดิมมาก ทั้งในแง่การผลิตที่เข้มข้นขึ้น การเปลี่ยนชนิดพืชที่ปลูก การทำเกษตรอินทรีย์ และการหาตลาดแบบใหม่ๆ ซึ่งคล้ายคลึงกับกระบวนการหวนคืนสู่ภาคเกษตร (re-agrarianization) ที่ปรากฏในงานศึกษาก่อนหน้าหลายชิ้น ทั้งนี้ ทั้งกระบวนการออกนอกภาคเกษตรและกระบวนการหวนคืนสู่ภาคเกษตรเกิดขึ้นท่ามกลางการความสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจภายนอกที่แน่นหนามากขึ้น ภายใต้นโยบายและการพัฒนาของรัฐที่ส่งผลต่อการขยายตัวของเมืองและอุตสาหกรรมในภูมิภาค

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่วุ่นวายนี้ ชาวบ้านข้างคลองส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะอยู่ในหรือนอกภาคเกษตร ล้วนมีชีวิตที่ค่อนข้างลุ่มๆ ดอนๆ มีรายได้ต่ำ และไม่ค่อยมีความมั่นคงในชีวิต ทั้งนี้ พวกเขาก็ได้ปรับตัวหลายอย่างเพื่อความอยู่รอด ไม่ว่าจะเป็นการปรับเปลี่ยนวิธีและชนิดของพืชที่ปลูก และการรวมกลุ่มเพื่อลดความเสี่ยงจากภัยพิบัติและราคาพืชผลในกรณีคนที่ทำการเกษตร รวมทั้งการที่ก็ต้องปรับตัวให้เข้ากับกฎเกณฑ์การทำงานและเรียนรู้ทักษะฝีมือในการทำงาน สำหรับผู้ที่เป็นแรงงานในโรงงาน สิ่งสำคัญก็คือ แม้ในภาพรวม คนส่วนใหญ่จะมีชีวิตที่ค่อนข้างลุ่มๆ ดอนๆ แต่ในรายละเอียดพบว่า คนแต่ละกลุ่มมีศักยภาพและทางเลือกในการปรับตัวไม่เท่ากัน กลุ่มคนที่มีฐานะลำบากที่สุด (คนรับจ้างรายวันไร้ที่ดิน) ปรับตัวแบบไร้ทางเลือกบนความอยู่รอดแบบเฉพาะหน้าเป็นหลัก ส่วนกลุ่มที่มีฐานะปานกลาง (ผู้มั่งคั่งที่ดินทำการเกษตรเป็นของตนเอง) มักมีช่องทางในการเข้าถึงทรัพยากรของหน่วยงานภายนอก ขณะที่กลุ่มที่มีฐานะมั่นคง (ข้าราชการ พนักงานบริษัทเอกชน และผู้ประกอบการธุรกิจส่วนตัว) มักมีโอกาสดัดแปลงด้วยการส่งเสียลูกหลานให้เรียนหนังสือในระดับสูง เพื่อครอบครัวจะได้มีอาชีพที่มั่นคงต่อไปในอนาคต

อนึ่ง นโยบายและโครงการพัฒนาของรัฐที่เข้ามาในชุมชนมีผลอย่างมากต่อศักยภาพในการปรับตัวของชาวบ้านฝั่งคลอง แม้ทุกวันนี้จะมีนโยบายในเชิงสวัสดิการสังคมมากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งช่วยให้คนที่ลำบากสามารถเข้าถึง

ประโยชน์จากนโยบายได้เท่าเทียมกับคนกลุ่มอื่นๆ อาทิ ในด้านการศึกษา และในด้านหลักประกันสุขภาพ ถึงกระนั้น โครงการพัฒนาจำนวนมากก็ยังเน้นส่งเสริมการเกษตรเป็นหลัก โดยเฉพาะในยุคที่มีกระแสเศรษฐกิจพอเพียงและเกษตรอินทรีย์ ขณะที่คนส่วนใหญ่ของชุมชนไม่ได้ทำเกษตรแล้ว ในทางตรงกันข้าม นโยบาย/โครงการที่จะช่วยพัฒนาทักษะฝีมือในการประกอบอาชีพให้คนที่ทำงานนอกภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แรงงานรับจ้างไร้ที่ดิน กลับมีน้อยมาก ทำให้ผลประโยชน์จากโครงการการพัฒนากระจุกตัวอยู่ในหมู่ผู้มีฐานะปานกลางขึ้นไปเป็นหลัก โดยคนกลุ่มนี้มักมีบทบาทเป็นผู้นำทางการของชุมชนด้วย อันเป็นช่องทางที่ยิ่งทำให้สามารถเข้าถึงทรัพยากรจากโครงการพัฒนาต่างๆ ของรัฐได้มากกว่าสมาชิกชุมชนกลุ่มอื่นๆ

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

จามะรี เชียงทอง. (2557). **ชนบทไทย: จากอดีตสู่อนาคต**. เชียงใหม่: แผนงานเสริมสร้างนโยบาย สาธารณะที่ดี (นสธ.) สถาบันนโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (PPSI).

อภิชาติ สถิตนิรามัย, ยุกติ มุกดาวิจิตร และ นิติ ภาวีครพันธ์. (2556). **ทบทวนภูมิทัศน์การเมืองไทย**. เชียงใหม่: แผนงานเสริมสร้างนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.) สถาบันนโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (PPSI).

อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2559). **ลี้มตาอำปาก จาก “ชานานา” สู่ “ผู้ประกอบการ”**. กรุงเทพฯ: มติชน.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2554). “ชนบทอีสานปรับโครงสร้าง ชาวบ้านปรับอะไร.” **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี**. ฉบับพิเศษ (1): 5-41.

ภาษาอังกฤษ

De Koninck, Rodolphe and Jonathan Rigg and Peter Vandergeest. (2012). “A Half Century of Agrarian Transformations in Southeast Asia, 1960-2010”. In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia**. University of Hawai’i Press: Honolulu. pp. 25-37.

Peluso, Nancy Lee and Edi Suprato and Agus Budi Purwanto. (2012). “Urbanization Java’s Political Forest? Agrarian Struggles and the Re-territorialization of Natures”. In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting**

Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia. University of Hawai'i Press: Honolulu, pp. 157-176.

Rigg, Jonathan and Albert Salamanca. (2012). "Moving Lives in Northern Thailand: Household Mobility Transformations and the Village, 1982-2009". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia.** University of Hawaii Press: Honolulu, pp. 88-111.

Rigg, Jonathan. (2001). **More than the Soil.** United Kingdom: Pearson Education Limited.

Rigg, Jonathan. (2006). "Land, Farming, Livelihoods, and Poverty: Rethinking the Links in the Rural South". **World Development.** 34 (1): 180-202.

Vandergeest, Peter. (2012). "Deagrarianization and Reagrarianization: Multiple Pathways of Change on the Sathing Phra Peninsula". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia.** University of Hawaii Press: Honolulu, pp.135-156.